

Gemeentelijke archeologie in...
Apeldoorn

Landgoed Welgelegen

Chris Nieuwenhuize & Janneke Zuyderwyk[1]

Als je de plattegrond van Apeldoorn bekijkt, valt direct iets op. In de loop van het kanaal dat de stad ongeveer noord-zuid in tweeën deelt, zit ter hoogte van het centrum van de stad een rare bocht (afb. 1). Deze bocht vindt zijn oorsprong in de uitbreiding van het kanaal naar het zuiden in 1863, waarbij een tracé om het landhuis Welgelegen is heen gelegd. Van de geschiedenis van dit huis - dat er stond van 1783 tot 1915, en de rest van het landgoed - was al veel bekend door uitgebreid onderzoek van onder andere de heer Ignaat Simons dat resulteerde in een mooi boekje.[2] Toen de afgelopen jaren plannen ontstonden voor herontwikkeling van het gebied rees de vraag of archeologisch onderzoek wetenschappelijk noodzakelijk was. Gezien de grote hoeveelheid aan gedetailleerde informatie die voor handen was, zou een archeologisch onderzoek geen toegevoegde waarde hebben. Na verloop van tijd bleek dat in een gemeente ook het maatschappelijk belang een factor is, waar rekening mee gehouden moet worden. Omdat één van de bewoners van het huis niemand minder was dan de zeeheld Van Kinsbergen leefde er een grote, publieke belangstelling voor de locatie en de mogelijk aanwezige fundamenten van het huis Welgelegen. Om deze reden is het besluit herzien en heeft de Archeologische Werkgroep Apeldoorn (AWA) in samenwerking met de gemeente een archeologische opgraving uitgevoerd.

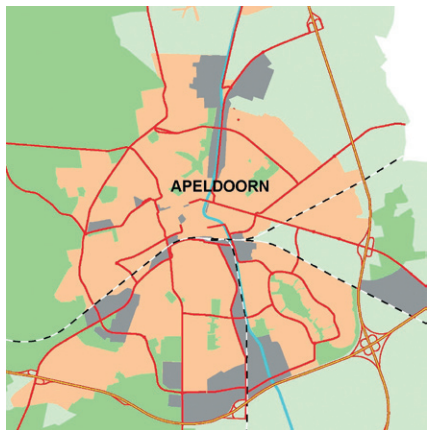

Afb. 1
Op de plattegrond van Apeldoorn valt direct de bocht in het kanaal op.

Vóór de aanleg van het landgoed in 1778 bestond de locatie, direct ten zuiden van de grindweg naar Deventer, uit een heidegebied dat eerst ontgonnen moest worden. Op het nieuwe landgoed liet de eigenaar, schout Mr. Jan Nuijs, vijf jaar later het huis Welgelegen bouwen. Het was het grootste landhuis in de omgeving, groter dan de Pasch, Bergenstein en de Moriaan. Naast het huis omvatte het landgoed een tuin, boomgaarden, weilanden, bouwland, bos en vijvers en was het ook nog voorzien van een koetshuis, een landbouwschuur en een theekoepel. Vele waterlopen werden gegraven om het landgoed van water te voorzien, gevoed door de Kayersbeek die over het landgoed stroomde. De schout heeft niet lang van zijn huis kunnen genieten want na drie jaar overleed hij. Zijn weduwe verkocht het huis in 1788 voor 12.000 gulden aan Jan Hermanus van Kinsbergen, de jongste broer van Admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen. Ook Jan Hermanus overleed twee jaar nadat hij zijn intrek in het landhuis Welgelegen had genomen, maar zijn weduwe Johanna en zoontje Jan Hendrik jr. bleven er langere tijd.

Zeeslagen

De nationale zeeheld Admiraal Van Kinsbergen woonde vanaf 1799 op Welgelegen. De Admiraal had toen al een grote staat van dienst. Hij werd geboren in 1735 in Doesburg en werkte lange tijd voor de Hollandse admiraliteit. In 1768 trad hij echter in dienst van de Russische tsarina Catharina de Grote voor wie hij met succes tegen de Turken vocht. Na de vrede tussen beide landen in 1774 keerde hij terug naar Nederland waar hij opnieuw in dienst trad van de admiraliteit. Jan Hendrik van Kinsbergen maakte grote naam toen hij - tijdens de Slag bij de Doggersbank 5 augustus 1781 - bij een treffen met een Engelse strijdmacht door een slimme manoeuvre het Engelse vlaggenschip wist te stuiten. De tegenstanders konden hierop niet meer goed in linie komen en trokken zich terug. Van Kinsbergens handelen bracht deze slag tot een gunstig einde in de verder slecht verlo-

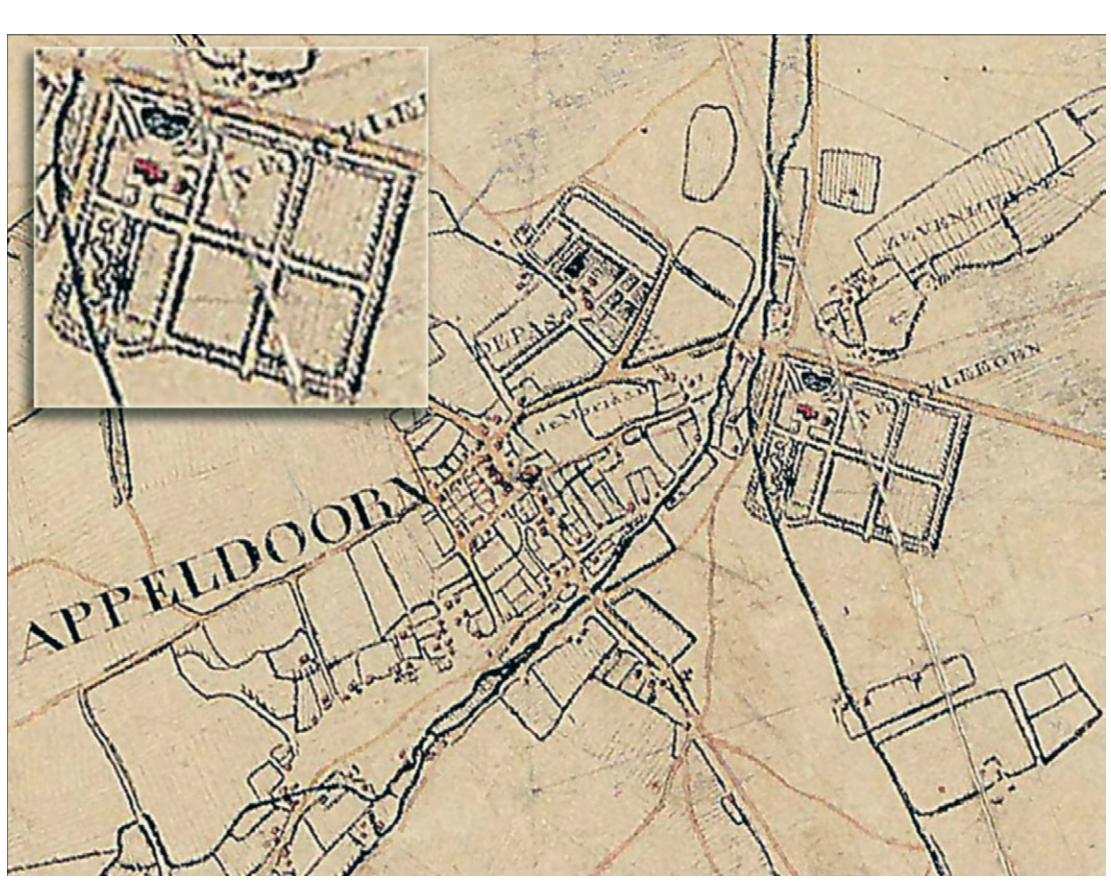

Afb. 2
Bij de aanleg van Welgelegen bestond Apeldoorn uit een kleine dorpskern met daaromheen enkele landgoederen, boerderijen en molens, zoals te zien op deze kaart uit 1807.

pende 4e Engelse Oorlog. De kapiteins en manschappen werden met geestdrift onthaald, beloond en onderscheiden.
Na zijn dapper optreden bij het begin van de oorlog met Frankrijk kreeg Van Kinsbergen in 1793 het bevel over de gehele Nederlandse zeemacht. In 1795 na de vlucht van Willem V naar Engeland nam hij echter ontslag als Luitenant-Admiraal. Enige tijd later ging hij als pensionaris in Apeldoorn op Welgelegen wonen. Koning Lodewijk Napoleon, op wie hij grote indruk maakte, verhief hem tot Graaf van de Doggersbank. Ondanks zijn goede relatie met de Fransen viel hij niet uit de gratie toen Willem I koning werd. Deze benoemde hem tenslotte opnieuw tot Luitenant-Admiraal en Jonkheer.

In 1799 werd Jan Hendrik tijdens een bezoek op Welgelegen - hij was van plan er te gaan wonen -ernstig ziek. De drie freules Schimmelpenninck van der Oije verpleegden hem op hun nabijgelegen buitenhuis De Poll aan de IJssel in Voorst. Zij waren de dochters van de voormalige drossaard (bestuurder) van de 'Hoge heerlykheyt het Loo', een gebied met bijna

Afb. 3
Admiraal Van Kinsbergen (1735-1819) woonde de laatste twintig jaar van zijn leven op Welgelegen. Portret van Jan Hendrik van Kinsbergen, miniatuur op een schildpad-snuifdoos, door J. Burckmann, 1791.

dezelfde grenzen als de huidige gemeente Apeldoorn. De Admiraal vestigde zich vanaf dat jaar op Welgelegen dat hij van zijn schoonzus kocht. Vervolgens nodigde hij de freules, die hij liefkozend Jetje, Sweertje en Keetje noemde, uit ook op Welgelegen te komen wonen. In 1811 gingen zij op de uitnodiging in.

Monument

De laatste twintig jaar van zijn leven woonde Admiraal Van Kinsbergen op Welgelegen. In die tijd manifesteerde hij zich als weldoener in onder andere Apeldoorn. Zo liet hij waterputten slaan, stichtte hij een weeshuis en schonk hij de brandweer een pompspuit. Van Kinsbergen overleed in 1819 op hoge leeftijd en werd begraven in de dorpskerk. Toen de kerk in 1842 werd afgebroken, zijn de stenen verkocht. De opbrengst van de verkoop van de stenen van de toren was bedoeld voor de oprichting van een monument voor de admiraal. Door omstandigheden is er van een monument toen niets gekomen en heeft men het geld gebruikt om een school te stichten. In de Nieuwe Kerk in Amsterdam werd de zeeheld geëerd en kreeg hij een grote graftombe naast die van Michiel de Ruyter en Jan van Galen.
Van de drie freules die het landgoed hadden geërfd, overleed Sweertje als laatste in 1840. In haar testament bepaalde ze dat Welgelegen zou toekomen aan haar neef Hendrik Jan, baron van Schimmelpenninck van der Oije. Ze bepaalde echter ook dat *"...Welgelegen, als waar ik bijsondere affectie hebbe, niet so ras na mijnen dood in vreemde handen komen... dat binnen de eerste twintig jaren na mijn dood zoodanige vervreemding niet moge plaats hebben."*

Kostschool

Welgelegen ging aldus als erfenis over in de familie Schimmelpenninck, die het 20 jaar lang niet mocht verkopen. De erfgenaam hield zich ook aan die eis, maar tot 1860 woonde er waarschijnlijk niemand op Welgelegen. Toen in 1863 het zuidelijke deel van het kanaal werd aangelegd moest het met een boog om het landhuis heen. Het stuk van het landgoed dat aan de andere oever van het kanaal kwam te liggen werd onteigend voor de bouw van een gasfabriek. Kort daarna werd ook de rest van het landgoed verkocht en in percelen opgedeeld. De erven Schimmelpenninck verkochten het huis aan landbouwer John Emptage Claringbould en dokter Tomas Jan Walter die er

Afb.4
Na 1863 was het huis in gebruik als meisjeskostschool. Deze foto stamt uit 1864 vóór de verhoging van het huis met een verdieping. Op de voorgrond is de vijver zichtbaar. De élèves van de kostschool spelen een spelletje Croquet, een typisch Engels spel met hamers, poortjes, ballen; ze houden de hamertjes vast in hun handen.

een kostschool voor gegoede jongedames van maakten.
Onder leiding van enkele leraressen bewoonden enkele tientallen élèves het huis. De meeste van de meisjes woonden ook op Welgelegen en uit gebrek aan ruimte werd in 1864 een verdieping op het huis gezet. Tot 1881 zaten er doorgaans zo rond de 30 leerlingen op de school. Daarna liep het aantal leerlingen echter snel terug en de laatste leerlingen vertrokken in 1889 van Welgelegen. Tussen 1894 en 1912 fungeerde de villa als familiepension met 23 kamers. In deze periode zijn veel ansichtkaarten met een afbeelding van het huis verstuurd. In 1915 kocht de gemeente het landgoed voor uitbreiding van het industrieterrein langs het kanaal. Kort daarop begon de sloop.

Waarnemingen in bouwput

Enkele jaren geleden ontstonden plannen voor herontwikkeling van het gebied voor woningbouw. De resten van het landhuis zouden door de geplande bouw van een parkeergarage volledig verloren gaan. Aanvankelijk adviseerde gemeentearcheoloog Maarten Wispelwey geen archeologisch onderzoek te doen omdat het landgoed al zo goed bekend en beschreven was. Wetenschappelijk was er weinig eer meer te behalen en dus was het niet nodig de opdrachtgever op kosten te jagen. Kortom een negatief selectiebesluit.
De amateur-archeologen van de AWA, onderdeel van AWN-afdeling 18, waren echter toch wel nieuwsgierig. In 2005 deden ze al waarnemingen bij een bouwput ter hoogte van de vijver ten noorden van het huis. Intussen kwam er binnen de gemeente een discussie op gang en – gevoed door vragen uit het publiek – ontstond het besef dat er naast een wetenschappelijk net zo goed een maatschappelijk belang was bij een archeologisch onderzoek.
Het verhaal over dit landgoed met zijn beroemde bewoner is immers heel aansprekend. De aangetroffen bakstenen fundamenten en huisraad maken de geschiedenis tastbaar. Het vergroot de aandacht van de inwoners van Apeldoorn voor de geschiedenis van hun gemeente en specifiek deze plek. Wie staat er anders

Afb. 5
De kadastrale minuut van 1832 over de luchtfoto van 2008. De opmeting van het huis (rood, links) bleek heel betrouwbaar.

nog bij stil bij het waarom van de bocht in het kanaal? Het landhuis heeft de ligging van het kanaal en vervolgens de indeling van de stad eromheen danig beïnvloed. Bovendien vielen de start van de graafwerkzaamheden in hetzelfde jaar als de plaatsing van een standbeeld voor Van Kinsbergen bij de ter ere van hem gestichte school - nu café Van Kinsbergen geheten - en de uitgave van een boek over de Admiraal door R. Hardonk.[3]

Afb. 6
Delen van de fundering van het landhuis, de waterput (voor) en twee waterbergingen (achter) en enkele van de vondsten.

Toch een opgraving

Daarom koos de gemeente ervoor de AWA te ondersteunen bij een korte opgraving en drong men er bij de ontwikkelaar op aan tijd beschikbaar te stellen. Begin februari 2008 is het archeologisch onderzoek uitgevoerd op de plek van het landhuis Welgelegen, ten zuiden van de Deventerstraat en ten oosten van het kanaal. In vier dagen werden fundamenten blootgelegd en gedocumenteerd. Over een lengte van ruim 20 meter werd een stevig gefundeerde stenen muur aangetroffen, die het midden van het huis bleek te markeren. Daarnaast zijn enkele binnenmuren, de oostelijke zijgevel en de achtergevel met de ronde serre teruggevonden. De locatie bleek prachtig te kloppen met de kadastrale opmeting uit 1832. Een deel van de muren was echter geheel verdwenen door latere vergravingen. Andere delen bleken opvallend ongeschonden. Zo waren in de serre de afdrukken te zien van waar ooit de vloertegels hadden gelegen.

Het meest onbekende restant was de oostelijke zijgevel met daar aan vastgemetseld een drietal waterbergingen: ondiepe gemetselde putten met een waterdichte bodem. Bovendien werd inpandig een waterput aangetroffen. In deze hoek heeft waarschijnlijk de keuken van het huis gelegen. De waterbergingen waren aan het eind van hun gebruik volgestort met huisafval. In twee gevallen bleek dat typisch 'horeca' afval uit het begin van de 20e eeuw. Waarschijnlijk resten uit de pensionperiode. Het ging om meer dan 40 'limonade' glazen, kopjes, schotels, schalen, borden, en dergelijke. De fabrieksmerken op sommige van de kopjes en schotels bevestigen deze veronderstelling.

In de derde waterberging, buiten de uiterste zuidoosthoek van het huis, zat afval uit een heel andere periode. Dit waren vooral vondsten uit het eind van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw. Kortom: voorwerpen uit de tijd van Van Kinsbergen. Het gaat om meer luxe glaswerk en porselein, maar ook om luxe etensresten zoals oesters. Een belangrijk deel van de vondsten bestaat uit het vroegste industrieel gemaakte aardewerk en porseleinen borden en schotels van rond 1825 van Engelse makelij. Het typische Nederlandse aardewerk uit Maastricht, waar men rond 1836 begon met de productie, ontbreekt.

Afb. 7
Ruime belangstelling van pers en publiek. Opnamen door TV Apeldoorn.

Opvallend is dat het er op lijkt dat een aantal van de schotels na het bakken en glazuren pas beschilderd is. Bovenglazuurbeschildering is de oudste vorm van beschildering op industriële keramiek. Later in de 19e eeuw werd de beschildering onder het glazuur aangebracht wat de decoratie minder gevoelig voor slijtage maakte. Ietwat ongelukkig was dat de ontdekking van deze bovenglazuurdecoratie plaatsvond toen bij het restaureren van de vondsten de goudverf van het aardewerk deels achterbleef op de gebruikte tape. De opgraving van de putten leverde aldus tastbaar huisraad op uit verschillende perioden van het landhuis.

Verhaal bewaard

Dat er inderdaad maatschappelijke interesse is voor dit archeologisch onderzoek bleek onder andere uit de ruime belangstelling tijdens de snel georganiseerde open dag. Veel Apeldoorners bleken, nieuwsgierig gemaakt door aandacht bij lokale radio, tv en krant, zeer geïnteresseerd in deze tastbare historie. Zelfs zo dat de werkgroepsleden de geplande sluitingstijd ruim moesten oprekken om de belangstellenden niet teleur te stellen.

De vondst van de resten van het landhuis liet ook de projectontwikkelaar niet onberoerd. De eerste bewoners van de huizen kregen bij de opening een kistje met daarin een baksteen van het landhuis. Daarnaast zal het verhaal van Welgelegen op de zijgevel van het woonblok verbeeld worden.

Zo is gebleken dat de archeologie niet alleen de wetenschap dient maar dat ook de interesse van, in dit geval, de Apeldoornse bevolking voor het verhaal van een plek of van een voormalige bewoner aanleiding kan zijn om archeologisch onderzoek uit te voeren. Want wat maakt dat verhaal beter aansprekend dan de tastbare overblijfselen die de archeoloog aan het licht brengt?

Chris Nieuwenhuize
awa.apeldoorn@gmail.com

Janneke Zuyderwyk
J.Zuyderwyk@apeldoorn.nl

Noten

1 Chris Nieuwenhuize is veldwerkleider bij de Archeologische Werkgroep Apeldoorn (AWA), onderdeel van AWN-afdeling 18; Janneke Zuyderwyk werkt als archeoloog bij de gemeente Apeldoorn.
2 Simons 1998.
3 Hardonk 2007.

Literatuur

Hardonk, R., 2007 (geschreven 1971): *Admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen, zeeheld en Apeldoorns weldoener*, Apeldoorn.
Simons, I., 1998: *Het testament van Welgelegen, een landgoed in Apeldoorn*, Apeldoorn.